

Antalya Şer'iyye Sicillerindeki Veba ve Kolera ile İlgili Hükümlerin Tahlili (1833-1870)

Examination of Cases Related to Plague and Cholera in Antalya Judicial Registers (1833-1870)

Evren DAYAR*

Özet

Bu makale, 19. yüzyıla tarihlenen Antalya şer'iyye sicillerinde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının incelenmesinden hareketle, belirli bir dönemde veba ve kolera nedeniyle gerçekleşmiş ölümlerin tespitinde şer'iyye sicillerinin değerini tartışmaya açmaktadır. Makalede, Antalya şer'iyye sicillerinde bazı ölüm vakalarını tanımlamak için kullanılan "bi-emr-illâh teâlâ vefât eden" klişesinin, genel olarak sicillerde veba ve kolera nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamanın biçimsel ifadesi olduğu iddia edilmiştir. Klişenin veba ve koleranın Antalya'da etkin olduğu dönemlerde sıklıkla kullanılması ve ölümü bu klişe ile kayıt altına alınanların kimliklerine ilişkin sicillerden edinilen bilgiler makalenin iddiasını desteklemektedir. Öte yandan bu spekülatif bir iddiadır; ancak mantıklı bir iç tutarlılığa sahiptir, kanıtlayıcı değil, ikna edicidir.

Anahtar kelimeler. Antalya şer'iyye sicilleri, tereke kayıtları, veba, kolera, Antalya.

Abstract

This article brings forward the value of judicial registers in defining the deaths which for a particular period caused by plague and cholera, by analyzing the recorded death cases in 19th century Antalya's judicial registers. It is claimed in the article that "passed away by the decree of God" cliché which was used to describe some death cases in Antalya judicial registers is generally the figural statement to describe the deaths caused by plague and cholera in Antalya's judicial registers. The fact that this cliché was used frequently in the periods when plague and cholera were wide in Antalya and the information gained from judicial registers about the identities of the people whose death was registered with this

* Dr, Antalya Kent Müzesi, E-mail: evrendayar@gmail.com

cliché are supporting the argument of this article. However this is a speculative claim; but it has a reasonable internal consistency, it is not provable, it is convincing.

Keywords: Antalya's judicial registers, probate inventories, plague, cholera, Antalya.

Giriş

19. yüzyılda veba Antalya'yı birçok defa tehdit etmiş, bazen birkaç münferit vaka şeklinde ortaya çıkmış, bazen de bir salgın niteliği kazanarak şehir nüfusunu kıran en önemli etkenler arasında yer almıştı. Özellikle 1830'ların başlarından itibaren hemen hemen bütün Doğu Akdeniz'i etkisi altına alan veba salgını 1833 ilâ 1842 arasında Antalya'da kitlesel ölümlere neden olmuştu.

Veba tehdidi yüzyılın ortalarında bertaraf edildikten sonra şehir koleranın tahrip edici etkilerine maruz kalmıştı. 1866'da zuhûr eden ve birkaç yıl devam eden kolera salgını Antalya'da kitlesel ölümlere neden olmuş, 1866 salgını takip eden birkaç münferit vakadan sonra kolera 1894'te bir kere daha sahneye çıkmış ve şehri hâkimiyeti altına almıştı.

Öte yandan 19. yüzyılın belirli dönemlerinde Antalya'yı bir "hastalık odağı" haline getiren veba ve koleranın şehir üzerindeki etkilerini detaylı olarak belgelendirebilmek bugüne kadar mümkün olmamıştır. Özellikle niceliksel verilerin derlenmesi söz konusu olduğunda bu durumun nedeni merkezi arşivlerdeki belgelerden bilgi edinmenin güç olmasıdır. Gerçekten de merkezi arşivlerde bulunan çok az belge 19. yüzyılda veba ve koleranın Antalya'daki tesirleri hakkında bilgi içermektedir. Ayrıca, sadece arşiv belgeleri değil, 19. yüzyıla tarihlenen ve Antalya'da gerçekleşen ölüm vakalarının ayrıntılı olarak kayıt altına alındığı Antalya şer'iyye sicilleri de, görünüşte, veba ve koleranın şehirdeki etkilerine ilişkin bilgi içermemektedir. Münferit birkaç vaka haricinde sicillerde veba ve koleranın adı hiç zikredilmemiştir.

19. yüzyılda Antalya'yı sık sık tehdit eden ve kitlesel ölümlere sebep olan salgın hastalıklara ilişkin sicillerin görünürdeki bu suskunluğu şaşırtıcıdır. Bununla beraber, hastalık ismi zikredilmemiş olsa bile sicillerde yer alan tereke kayıtlarının bazılarında ölüm vakalarını tanımlamak için farklı bir klişenin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bu klişe, ölümün Allah'ın emriyle vuku bulduğu anlamına gelen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesidir. Şüphesiz, İslam inancına göre her ölüm Allah'ın iradesiyle gerçekleşmekte ve ilk bakışta sicillerde bu klişenin kullanılmış olmasına farklı bir anlam atfetmek güç görünmektedir. Ancak siciller daha dikkatli ve uzun dönemli olarak incelendiğinde, söz konusu klişenin sadece veba ve koleranın Antalya'da etkili olduğu dönemlerde kullanıldığı, üstelik ölüm vakalarının hepsinin değil sadece bir bölümünün klişe ile tanımlandığı fark edilmektedir. Dolayısıyla, klişe,

tanımladığı ölüm vakalarını diğer ölüm vakalarından ayırt etmekte işlevsel görünmektedir.

Bu makalede, “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin ayırt edici bu özelliği üzerinde durulacaktır. Çalışmanın temel problematiği ise klişenin hangi amaçla kullanılmış olabileceğini izah etmektir. Makalede veba ya da kolera ismi zikredilmemiş olsa bile sicillerde klişe ile kayıt altına alınmış ölümlerin salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleşmiş ölümler olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Şer'iyye Sicillerinde Ölüm İlişkin Hükümler

19. yüzyıla tarihlenen Antalya şer'iyye sicilleri, bu sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının incelenmesinden hareketle, ilk bakışta, bu ölümlerin sebepleri hakkında ayrıntılı bir bilgi edinmeye imkân tanımaz.¹ Aslına bakılırsa 19. yüzyılın ortalarına kadar sicillerde ölenlerin terekeleri kayıt altına alınırken genel kural, Müslümanlar için “fevt olan” ya da “vefât eden”, Hıristiyanlar için ise “hâlik olan” veya “hâlîke olan” ya da “mürd olan” veya “mürd ü hâlik olan” ifadelerinin kullanılmasıydı. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde bu ifadeler sık sık kullanılmıştır. Ayrıca, bu dönemde “hâlik olan” ifadesinin Antalya Zeytinköy'deki Abdal taifesi (Kıbtîyân taifesi) için kullanıldığı örnekler de vardır.² Bununla beraber, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra bu döneme kadar esas olarak imparatorluğun gayrimüslim tebaasına yönelik kullanılan ve Hıristiyan tebaanın “âdem-i hoşnudiyetlerini bâdî olan” bu aşağılayıcı ifadelerin kullanılması menedilmiş, bu tarihten sonra gayrimüslimlerin ölümleri de sicillerde “fevt olan” ya da “vefât eden” klişeleri ile kayıt altına alınmıştır.³

19. yüzyıla tarihlenen Antalya sicillerinin tümü dikkate alındığında, ölüm vakaları kayıt altına alınırken kullanılan bu klişelerin dışında, sicillerde sık sık; “mecrûhen fevt eden”,⁴ “katilân vefât eden” veya “katilân fevt olan”,⁵

¹ Antalya şer'iyye sicilleri (bundan sonra AŞS.) 100 defterden oluşmakta; en erken tarihli sicil 1808'e, en geç tarihli sicil 1924'e yılına ilişkin kayıtları içermektedir. Burdur şer'iyye sicilleri (bundan sonra BŞS.) ise 32 defterden oluşmakta en erken tarihli sicil 1747'ye, en geç tarihli sicil 1917 senesine tarihlenmektedir.

² AŞS. 11/36 (22 Şevvâl 1277/3 Mayıs 1861).

³ İmparatorluğun gayrimüslim tebaasına yönelik “insan hakkında kullanılmayacak bir takım kelimat-ı tahkiriyye ve tezliyye”nin kullanımının menedildiğine ilişkin Antalya sicillerinde yer alan 17 Eylül 1855 tarihli emirname için bkz. Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005, s. 200.

⁴ Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defteri*, s. 120-121.

⁵ Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defteri*, s. 121.

“maktûlen vefât eden”⁶ veya “cerihân vefât eden”⁷ gibi ifadelere de tesadüf edilmektedir. Bu ifadeler yukarıda örnekleri verilen klişelerden farklı olarak ölüm vakalarının nedenleri hakkında bilgi verirler. Benzer şekilde, yüzyılın sonlarına tarihlenen sicillerde “şehîden fevt olan” ya da “şehîden vefât eden” ifadelerine rastlamak da mümkündür. Öyle ki, 1897’deki Türk-Yunan Harbi esnasında Antalya ve taşrasından Teselya kıtasına çok sayıda asker sevk edildiği, savaşta ölenler için sicillerde ilk defa kullanılan “şehîden vefât eden” klişesinden anlaşılmaktadır.⁸ Şüphesiz, burada kullanılan “şehîden vefât eden” klişesini ölüm vakasının nedeni hakkında bilgi veren bir ipucu olarak değerlendirmek gerekir.⁹ Çok az tesadüf edilmekle birlikte ölüm vakasının sebebi hakkında bilgi veren bir diğer klişe ise ölümün boğulma neticesi gerçekleştiğini anlatan “garîkân fevt olan” ifadesidir.¹⁰

Antalya sicillerinde kullanılan, fakat çok sık rastlanmayan bir diğer ifade ise “ecel-i mev’ûd ile vefât eden” klişesidir.¹¹ Sicillerde bu klişenin –kullanıldığı vakalar dikkate alındığında– genel olarak doğal ölümleri tanımladığı, istisnai olarak ise cinayet vb. insanın müessir olduğu ölümlerin haricinde; hastalıklar, afetler ya da “kazâ” sebebiyle gerçekleşen ölümler de dâhil olduğu halde tüm ölümleri tanımlamak için kullanılabilirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Bütün bu örneklere rağmen 19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde, hastalıkların sebep olduğu ölümlere dair, hastalığın adını da zikrederek ölüm vakasının bu hastalıkla ilişkili olduğunu gösteren kayıtların sayısı çok azdır. 25 Mayıs 1835’e tarihlenen bu istisnai kayıtlardan ilkinde “illet-i cünûn”^{a,12} 7 Haziran 1836’ya tarihlenen bir diğer kayıta “illet-i uyuz”^a atıfta

⁶ AŞS. 5/105 (23 Rebî-ül-âhir 1250/29 Ağustos 1834), AŞS. 10/7b (21 Cemâzi-yel-evvel 1275/27 Aralık 1858).

⁷ Güven Dinç, *9 No’lu Antalya Şer’iyye Sicil Defteri*, s. 198.

⁸ AŞS. 57/147 (8 Safer 1319/27 Mayıs 1901), AŞS. 54/348 (13 Şevvâl 1316/24 Şubat 1899), AŞS. 54/349 (13 Muharrem 1316/3 Haziran 1898), AŞS. 54/381 (11 Zî-l-ka’de 1316/23 Mart 1899).

⁹ “Şehîden vefât eden” klişesi veba nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Bkz. Hans Peter Laqueur, *Hüve’l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 103; W. Michael Dols, “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXII/ 2, (1979), s. 164; W. Michael Dols, “Plague in Early Islamic History”, *Journal of the American Oriental Society*, XCIV/ 3 (1974), s. 377-378.

¹⁰ AŞS. 91/s.230-3. AŞS. 91/s.260-2.

¹¹ AŞS. 5/88 (9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834), AŞS. 13/92 (27 Ramazan 1279/18 Mart 1863), AŞS. 93/58 (25 Rebî-ül-evvel 1283/7 Ağustos 1866).

¹² AŞS. 5/204 (27 Muharrem 1251/25 Mayıs 1835).

bulunulmuştur.¹³ 29 Eylül 1859'a tarihlenen bir terekede ise Hüseyin bin Mustafa'nın "Antalya'ya hasta gelip Antalya'da vefât ettiği" belirtilmiştir.¹⁴

Sicillerdeki istisnai diğer birkaç kayıta geçmişe atıfla "hastalık eyyâmı"na vurgu yapıldığı görülür. Bu kayıtlardan ilkinde "hastalık eyyâmında" Yorgi'nin pederi Totoros'a bakıcılık yapan Hacı Eleni hizmetkârlığından matlubu olan meblağı Yorgi'den talep etmiş,¹⁵ 1898'e tarihlenen diğer örnekte ise Temmuz 1895'te zuhûr eden kolera nedeniyle hayatını kaybeden Anna Hatun'un çocukları "mevrûs mallarının ve umurlarının tesviyesini" talep etmişlerdir.¹⁶

Kısacası, birkaç istisna haricinde sicillerde herhangi bir hastalığın adına atıfta bulunan tereke mevcut değildir; ancak ölümün hastalık sebebiyle gerçekleştiğini gösteren farklı ifadelerle tesadüf etmek her zaman için olasıdır. Örneğin, 1834'e tarihlenen üç terekede "keyifsiz olarak ecel-i mev'ûd ile vefât eden" ifadesi kullanılmıştır ki, bu terekelerde geçen Farsça kökenli "keyif" (keyf) kelimesi sıhhatli olmak anlamına gelmektedir.¹⁷ Tüm siciller içinde sadece üç defa kullanılan bu klişenin önemi –hastalığın adı zikredilmemiş olsa da– ölümün hastalık sebebiyle vuku bulduğunu göstermesi nedeniyledir. Bu terekelerden ilkinde Ayan Mehmed Ağa Hanı'nda vefat eden Burdurlu Abdullah Paşaoğlu Süleyman'ın,¹⁸ ikincisinde Eğdir Hasan Mahallesi'nden Osman bin Abdullah'ın,¹⁹ üçüncüsünde Bursalı İbrahim Bey bin Halil'in²⁰ ölümleri kayıt altına alınmıştır. Bu terekeler hastalık sebebiyle gerçekleşen ölümlerin de "ecel-i mev'ûd" ile gerçekleşen ölümler olarak algılandığını gösterir.²¹ Bu nedenle söz konusu ifadenin, istisnai de olsa hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümlerle ilişkili olarak kullanılması şaşırtıcı değildir. Bu hususta en açıklayıcı ifadelerden biri 1 Ekim 1907'ye tarihlenmektedir ve ilgili terekede "hastaneye yatırılıp mezkûr hastanede iken tarihten iki sene mukaddem Eylül mâhında ecel-i mev'ûd ile vefât etti" ifadesi bulunmaktadır.²²

¹³ AŞS. 6/166 (21 Safer 1252/7 Haziran 1836).

¹⁴ AŞS. 10/97 (2 Rebî-ül-evvel 1276/29 Eylül 1859).

¹⁵ AŞS. 6/218 (21 Zi-l-hicce 1252/29 Mart 1837).

¹⁶ AŞS. 50/23a (18 Safer 1315/19 Temmuz 1897), AŞS. 50/23b (25 Safer 1313/17 Ağustos 1895).

¹⁷ *Redhouse's Turkish Dictionary*, London 1880, s. 745 ve *Dictionnaire Turc-Français*, Constantinople 1890, s. 317.

¹⁸ AŞS. 5/88 (9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834).

¹⁹ AŞS. 5/99 (8 Rebî-ül-âhir 1250/14 Ağustos 1834).

²⁰ AŞS. 5/129.

²¹ "Ecel-i mev'ûd ile vefât eden" klişesinin benzer kullanımlarına Burdur şer'iyye sicillerinde de tesadüf edilmektedir. Örnekler için bkz. BŞS. 7/67 (29 Safer 1243/21 Eylül 1827), BŞS. 13/29 (18 Şevvâl 1260/31 Ekim 1844), BŞS. 13/103 (5 Safer 1261/13 Şubat 1845).

²² AŞS. 70/182 (23 Şa'bân 1325/1 Ekim 1907). Klişenin çok az kullanıldığı Burdur şer'iyye sicillerinde İstanbul'da Maltepe Hastanesi'nde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden"

Bi-Emrillâhi Teâlâ Ölüm

19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde çok sık tesadüf ettiğimiz ve ölüm vakasını aynı sene içinde gerçekleşen diğer ölümlerden ayırt etmekte işlevsel olduğunu düşündüğümüz “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin ilk özelliği, bazı defterlerde çok sık kullanılmış, diğer defterlerde ise ya çok istisnai kullanılmış ya da hiç kullanılmamış olmasıdır. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla klişe; 1833 ilâ 1845 arasında tutulan 5, 6, 18, 19 ve 93 numaralı sicillerde sık kullanılırken; 2,²³ 4,²⁴ 7,²⁵ 8,²⁶ 10,²⁷ 11,²⁸ 15,²⁹ 17³⁰ ve 27³¹ numaralı sicillerde istisnai olarak kullanılmış, diğer sicillerde hiç kullanılmamıştır. Klişenin sadece veba ve koleranın Antalya’da etkili olduğu dönemlerde kullanılmış olması ve ölümü bu şekilde kayıt altına alınanların kimlik ve mesleklerine ilişkin yine sicillerden edinilen bilgiler –ki bu bilgiler ölenlerin herhangi bir salgın hastalığın muhtemel kurbanları olma ihtimalini güçlendirmektedir– klişenin gelişi güzel kullanılmadığı izlenimini yaratmaktadır. Ayrıca, salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için benzer klişelerin kullanıldığına ilişkin farklı örnekler de vardır. Örneğin, 1791’de Mısır’da “bi-hükm-i Allâhû teâlâ” veba zuhur etmiş,³² 1831’de Bağdat’ta “bi-hükm-i Allâhû teâlâ” veba ziyadeleşmiştir.³³ Antalya, Burdur ve Isparta’da karantina usulünün tatbik edilmesiyle ilgili Konya Müşiri Ali Paşa’ya hitaben kaleme alınan 24 Haziran 1838 tarihli bir buyruğunda ise veba nedeniyle senelerden beri memlekette nice ölümler (kıranlar) vuku bulduğu ifade edilirken, bu ölümlerin “bi-hikmetillahi

Onbaşı Ali bin Ömer’in terekəsi bulunmaktadır. Bkz. BŞS. 13/7 (12 Rebî-ül-âhir 1259/12 Mayıs 1843).

²³ AŞS. 2/148 (15 Rebî-ül-evvel 1236/21 Aralık 1820).

²⁴ AŞS. 4/46 (12 Cemâzi-yel-evvel 1248/7 Ekim 1832), AŞS. 4/79 (27 Zi-l-hicce 1248/17 Mayıs 1833).

²⁵ AŞS. 7/9 (20 Cemâzi-yel-evvel 1266/3 Nisan 1850), AŞS. 7/54 (2 Rebî-ül-evvel 1266/16 Ocak 1850), AŞS. 7/67 (15 Rebî-ül-evvel 1266/29 Ocak 1850), AŞS. 7/82.

²⁶ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya (8 No’lu Antalya Şer’iyye Sicili Defterine Göre)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2004, s. 120.

²⁷ AŞS. 10/145 (20 Şa’bân 1277/3 Mart 1861).

²⁸ AŞS. 11/25 (10 Zi-l-ka’de 1277/20 Mayıs 1861).

²⁹ AŞS. 15/116 (10 Receb 1282/29 Kasım 1865), AŞS. 15/205 (10 Şevvâl 1282/26 Şubat 1866), AŞS. 15/264 (29 Zi-l-ka’de 1282/15 Nisan 1866), AŞS. 15/266 (3 Zi-l-hicce 1282/19 Nisan 1866).

³⁰ AŞS. 17/23 (9 Rebî-ül-âhir 1299/28 Şubat 1882).

³¹ AŞS. 27/295 (23 Receb 1303/27 Nisan 1886).

³² BOA. HAT. 1399-56283.

³³ BOA. HAT. 462-22642-A.

teâlânın bir neticesi” olduğu belirtilmiştir.³⁴ Nihayetinde veba “hak sübbhânehü ve teâlâ hazretlerinin kahrı”dır.³⁵

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar salgın hastalıklara ve bu hastalıkların neden olduğu kitlesel ölümlere ilişkin Müslüman toplumların kolektif algısı da “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesine bir açıklama getirmektedir. Bu algıya göre veba Allah’ın emridir (“emir Mevlâ’dan” ya da “iş Mevlâ’dan”).³⁶ Toplumsal algı, bir veçhesiyle vebayı ilahi iradenin bir tezahürü olarak kabul eder;³⁷ diğer veçhesiyle kadere karşı teslimiyeti açığa vurur.³⁸ Dolayısıyla klişenin ifade ettiği anlam, yani gerçekleşmiş olan ölümün Allah’ın emri olduğu düşüncesi (“mukadderat” ve “takdir”) sıradan insanların tutumuyla örtüşür.³⁹

³⁴ BŞS. 11/62 (9 Ramazan 1254).

³⁵ BŞS. 11/63 (9 Ramazan 1254). Bu örneklerden başka Eyal Ginio, 18. yüzyıl Selanik şer’iyye sicillerinde hastalıklar sebebiyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için “bi-kazâillahi teâlâ vefât etti” klişesinin kullanıldığını tespit etmiştir. Bkz. Eyal Ginio, “‘Every Soul Shall Taste Death’ Dealing with Death and the Afterlife in Eighteenth-Century Ottoman Salonica”, *Studia Islamica*, CXIII, (2001), s. 120. Öte yandan, “kazâ” kavramının bazen yangın gibi afetleri tanımlamak için kullanıldığı da doğrudur ve bu durumda da “kazâ”nın nedeni Allah’tır. Örneğin, 1865 Hocapaşa yangınıyla ilgili Matbuat Kalemî’nden neşrolunmak üzere dönemin gazetelerine gönderilen varakalarda yangının “bi-kazâillahi teâlâ” vuku bulduğu belirtilmiştir. Haziran 1874’te ise Bozcaada’da “bi-kazâ-i Allâhû teâlâ” yangın vuku bulmuştur. Şüphesiz burada “kazâ” ile kastedilen, ezelden Allah tarafından takdir olunan şeylerin vukua gelmesidir. Örnekler şu kaynaklardan alınmıştır: Tasvir-i Efkâr, 21 Rebî-ül-âhîr 1282/13 Eylül 1865; Tasvir-i Efkâr, 23 Rebî-ül-âhîr 1282/15 Eylül 1865; BOA. İ. DH. 688-48007, lef. 2.

³⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba: 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 150.

³⁷ Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, s. 14-19 ve Jacqueline Sublet, “La Peste Prise aux Rets de la Jurisprudence: Le Traite d’Ibn Hajar al-‘Asqalani sur la Peste”, *Studia Islamica*, XXXIII (1971), s. 143-149.

³⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, s. 147-151.

³⁹ Sam White var olduğu iddia edilen bu algının sorgulanması gerektiğini ifade etmiş, Müslüman toplumun hastalıklar karşısında mutlak bir teslimiyet içinde olmadığını altını çizmiştir. Bkz. Sam White, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, XLII, (2010), s. 549-567. Bize göre de vebayı Allah’ın iradesinin bir tecellisi olarak değerlendirmek, vebanın sonuçlarını kayıtsız şartsız kabul etmek anlamına gelmemektedir. Hastalığın belirli dönemler için kullanılmış olsa bile formal bir ifadesi olabilir ve bu ifade vebayı Allah’ın iradesinin bir tecellisi olarak özellikle izah edebilir; ancak bu salgın hastalıklara karşı tedbir alınmasının önünde bir engel değildir. Üstelik bu kolektif algının izlerini mezar taşlarında kullanılan klişelerde de görmek mümkündür. Örneğin Hans Peter Laqueur 19. yüzyıl mezar taşlarında hastalık nedeniyle gerçekleşen ölümlerde süs öğesi olarak da kullanılan bir beyitte “emr-i hakk ile dürlü emraz geldi benim tenime, bulmadı sıhhat vücudum sebab oldı mevtime” klişesinin kullanıldığını tespit etmiştir. Bu klişe Ali Paşa Haziresi’ndeki üç mezar taşında

Şer'iyye sicillerinde tesadüf edilen bazı vasiyetnameler de klişenin kullanımına ilişkin ileri sürdüğümüz iddiayı desteklemektedir. Bu vasiyetnameler çok erken bir gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir ölümden önce kaleme alınmıştır. Sözelimi aslen Akşehirli olan Hüseyin bin Abdullah hacc-ı şeriften avdetinde Antalya'da Bir Kapılı Han'da ölmüş;⁴⁰ fakat ölmeden üç gün önce "bi-emrillâhi teâlâ vefât ettiğinde" terekesinin veresi canibine teslimini vasiyet etmiştir.⁴¹

Kısacası, Osmanlı toplumunun hastalıklara ilişkin kolektif algısının mahiyeti ve klişenin muhtelif kullanımları düşünüldüğünde, sicillerde geçen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin hastalıklar sebebiyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için kullanıldığını iddia etmek mümkün görünmektedir. Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde bu iddia Antalya sicillerindeki örneklerle müdafaa edilmeye çalışılacaktır.

1833-1845: Antalya'da Veba

Antalya sicillerinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin yaygın olarak kullanıldığı iki dönem vardır. Bu dönemlerden ilki 1833-1845 arasına tarihlenir ki, bu seneler vebanın Anadolu'da etkili olduğu son dönemdir. Fransız arkeolog Charles Texier 1833-1845 arasında Anadolu'da otuz veba salgınının ortaya çıktığını yazmıştır.⁴² Bu dönemde veba Antalya ile ticari ilişkileri olan Mısır'da da etkisini göstermiş; bu nedenle 1835'te Kahire'de, 1840'ta Dimyat'ta, 1843 ve

da kullanılmıştır. Veba nedeniyle gerçekleşen bir ölümle ilgili olarak aynı mezarlıkta bulunan bir diğer mezar taşında ise "Tâûn zahmına düştüm. Böyle emreyledi Sübhânım" denilmiştir. Bkz. Hans Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki*, s. 99-100; Hüseyin Kutlu, *Kayıbolan Medeniyetimiz: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Hazîresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, Damla Yayınları, İstanbul 2005, s. 158, 162, 168, 170.

⁴⁰ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya*, s. 417-418.

⁴¹ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya*, s. 420. Ispartalı tarihçi Süleyman Sami bu tür vasiyetnamelerin bir hastanın tıbbi veya diğer tedbirlerle şifa bulmaması halinde ve vasiyetname sahiplerinin ölümünün muhtemel olduğu durumlarda ("hulûl-i ecel mev'ûdu zamanına kanâat-i yakiniyye hâsıl olduğunda") kaleme alındığını dile getirir. Bkz. Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Yay. Haz. Hasan Babacan, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta 2012, s. 427.

⁴² Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*, Didot Frères, Paris 1862, s. 5 ve T. M. P. Duggan, "Chronology of Plague and Earthquakes in Antalya Province", *Adalya*, VIII (2005), s. 367. Bu dönemde veba, muhtemelen, 1830'ların başlarında Karaman ve çevresinde görülen, daha sonra Fethiye Körfezi ile çevresine sıçrayan, 1830'lu yılların ortalarından itibaren ise Karaman'ın yanı sıra Konya, Isparta, Tarsus ve Adana'yı da etkisi altına pandeminin uzantısı olarak Antalya'da etkili olmuştur. Ayrıca, bütün bu dönem boyunca Antalya ile çok sıkı ticari ilişkileri olan Mısır'ın da vebanın etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 56-57, 64.

1844'te Mısır'ın batı bölgelerinde kitlesel ölümler yaşanmıştır. 1845, vebanın Mısır'da gözlemlendiği son dönemdir.⁴³

Antalya'da ise vebanın 1830'ların başlarında dahi hüküm sürdüğü kesindir. Bu nedenle, 1831'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Antalya iskelesinden gelen gemilere karantina uygulamak durumunda kalmıştır.⁴⁴ Ancak bu salgının etkileri hakkında ne bu döneme tarihlenen sicillerden ne de seyahatnamelerden ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Döneme ilişkin tek kaynak misyoner Joseph Wolff'un raporudur. 21 Şubat 1831'de Antalya'ya gelen Joseph Wolff bu tarihte Antalya Müslümanları arasında vebanın oldukça şiddetli olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

1833 ve 1834'te veba etkisini Anadolu'nun Batı ve Güney sahillerinde –örneğin 1834'te Charles Texier Tarsus'ta vebaya yakalanmış ve Antalya'ya geldiğinde durumu ağırlaştırmıştır–⁴⁶ devam ettirmiştir. Bu dönemde Anadolu'da vebanın etkili olduğu şehirlerden biri de Antalya'dır. 1834'te Antalya veba nedeniyle karantina altına alınmışken İskenderiye üzerinden şehre gelen İngiliz seyyah Alexander William Kinglake hastalığın şehirdeki varlığının tanığı olmuştur. İngiltere'den İstanbul'a gelen ve oradan da aralarında İzmir, Kıbrıs, Kahire ve Antalya'nın bulunduğu birçok şehri gezen Kinglake, kendisine iletilen tahminlere göre Kahire'de veba nedeniyle günde 1.200 kişinin, İskenderiye'de ise 12.000 kişinin öldüğünü yazmıştır.⁴⁷ Ne var ki Kinglake'in Antalya'ya ilişkin izlenimleri oldukça sathidir, istatistikî hiçbir bilgi içermemektedir: İzmir'e gitmek için Lübnan'dan yola çıkan Kinglake dokuz günlük bir seyahatten sonra Antalya açıklarında seyahatine kara yoluyla devam etme kararı almıştır. Gemi Antalya açıklarında demir atar atmaz Antalya Paşası'nın (Kinglake'in kastettiği "Antalya Paşası" bu tarihte Antalya'da mutasarrıf olarak bulunan Osman Paşa olmalıdır)⁴⁸ adamları kayıklarla gemiye yanaşmışlar, veba nedeniyle şehirde karantina uygulandığı ve Suriye'den gelen bütün gemilerin üç hafta karantinada tutulduğu haberini iletmışlerdir. Fakat Kinglake ve birlikte yolculuk yaptığı

⁴³ Walter Wyman, "The Black Plague", *The North American Review*, CLXIV, (1897), s. 442.

⁴⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 206. Öte yandan bu tarihte Antalya'da etkili olan hastalık sadece veba olmayabilir. Zira Charles Texier 1830 yılında Antalya Demre'de çiçek hastalığının yaygın olduğunu belirtmiştir. Bkz. Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 5. 1831 yılında ise Antalya'nın yakın ticari ilişkileri olan İzmir'de 6.000 ölümcül kolera vakası gözlenmiştir. Bkz. Great Britain-Local Government Board, *Report of the Medical Officer, H. M. Stationery Office*, 1914, s. 130.

⁴⁵ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Philadelphia 1837, s. 18.

⁴⁶ *The Select Circulating Library*, Philadelphia 1835, s. 459.

⁴⁷ Alexander W. Kinglake, *Eothen: Traces of Travel Brought Home from the East*, London, 1847, s. 206, 222.

⁴⁸ AŞS. 5/40 (3 Muharrem 1250/12 Mayıs 1834),

Sataliefsky (Antalya fatihi) adındaki Rus general bu kararı hiçe sayarak karaya çıkmıştır.⁴⁹

1835 ilâ 1838 arasında vebanın Anadolu'daki etkinlik sahası tekrar artmıştır. Bu tarihte Anadolu'da bulunan İngiliz jeolog William John Hamilton, 1836'da sahil şeridinden ve Antalya'dan gelen haberler iç açıcı olmadığı için Antalya'ya yapacağı seyahatten vazgeçmek zorunda kaldığını ve İzmir'e dönme kararı aldığını yazmıştır.⁵⁰ 1 Mart 1838 tarihinde ise İrlandalı hekim Dr. W. Robert Wilde vebanın Antalya'nın batısındaki Macri Körfezi'nde (Fethiye Körfezi) etkili olduğunu ifade etmiştir.⁵¹ İngiliz arkeolog Charles Fellows bu tarihte vebanın Keçiborlu ve Sandıklı'da görüldüğünü,⁵² hastalık nedeniyle Macri Körfezi'nin karantina altında olduğunu belirtmiştir.⁵³ 1839'a gelindiğinde Anadolu genelinde etkisi azalan veba 1840-1842 arasında birkaç bölgede tekrar ortaya çıkmıştır.

Vebanın Anadolu ve Antalya'daki hükmü 1844-1845'e kadar devam etmiş; 1833-1845 arasında veba Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde etkili olmuş, ancak bu tarihten sonra birkaç münferit vaka haricinde tamamen ve bu defa uzun bir süre boyunca ortadan kaybolmuştur.⁵⁴ Bizim iddiamız açısından bu tablonun arz ettiği önem ise bu dönemin Antalya sicillerinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin birçok defa kullanıldığı ilk dönem olmasıdır.

Öte yandan, söz konusu klişeyi vebayla özdeşleştirmemizin tek nedeni bu tarihte vebanın Antalya'daki etkisinin tanıkları değildir. Bir dizi başka ipucu da bu özdeşleştirmeye imkân tanır. Öncelikle, vebanın Antalya'da hüküm sürdüğü dönemlere tarihlenen sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının hepsi klişe ile ifade edilmemiştir. Örneğin, 4 numaralı sicilde iki vaka,⁵⁵ 5 numaralı sicilde otuz vaka,⁵⁶ 6 numaralı sicilde otuz dokuz vaka klişe ile bir arada

⁴⁹ Alexander W. Kinglake, *Eothen*, s. 298.

⁵⁰ William John Hamilton, *Resarches in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*, cilt: II, London 1842, s. 354.

⁵¹ W. Robert Wilde, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean*, cilt: II, Dublin 1840, s. 70 ve T. M. P. Duggan, *Chronology of Plague*, s. 370.

⁵² Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London 1839, s. 159.

⁵³ Charles Fellows, *A Journal Writting During An Excursion*, s. 244.

⁵⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 103.

⁵⁵ AŞS. 4/46 (12 Cemâzi-yel-evvel 1248/7 Ekim 1832), AŞS. 4/79 (27 Zi-l-hicce 1248/17 Mayıs 1833).

⁵⁶ AŞS. 5/3 (17 Zi-l-ka'de 1249/28 Mart 1834), AŞS. 5/4 (19 Şevvâl 1248/11 Mart 1833), AŞS. 5/5 (15 Zi-l-ka'de 1248/5 Nisan 1833), AŞS. 5/6 (15 Zi-l-ka'de 1248/5 Nisan 1833), AŞS. 5/41 (3 Muharrem 1250/12 Mayıs 1834), AŞS. 5/66 (11 Safer 1250/19 Haziran 1834), AŞS. 5/68 (17 Safer 1250/25 Haziran 1834), AŞS. 5/71 (15 Safer 1250/23 Haziran 1834), AŞS. 5/78 (25 Safer 1250/3 Temmuz 1834), AŞS. 5/88

zikredilmiştir.⁵⁷ 1840-1845 dönemine ilişkin kayıtları içeren 19 numaralı sicilde; 1840'a tarihlenen on beş,⁵⁸ 1841'e tarihlenen otuz beş,⁵⁹ 1842'ye tarihlenen on

(9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834), AŞS. 5/89 (5 Rebî-ül-evvel 1250/12 Temmuz 1834), AŞS. 5/90 (12 Rebî-ül-evvel 1250/19 Temmuz 1834), AŞS. 5/91 (23 Rebî-ül-evvel 1250/30 Temmuz 1834), AŞS. 5/96 (5 Rebî-ül-âhir 1250/11 Ağustos 1834), AŞS. 5/97 (7 Rebî-ül-âhir 1250/13 Ağustos 1834), AŞS. 5/99 (8 Rebî-ül-evvel 1250/15 Temmuz 1834), AŞS. 5/105 (23 Rebî-ül-âhir 1250/27 Ekim 1834), AŞS. 5/106 (17 Cemâzi-yel-evvel 1250/21 Eylül 1834), AŞS. 5/129, AŞS. 5/134 (7 Cemâzi-yel-âhir 1250/11 Ekim 1834), AŞS. 5/138 (17 Cemâzi-yel-âhir 1250/21 Ekim 1834), AŞS. 5/148 (11 Şa'bân 1250/13 Aralık 1834), AŞS. 5/167, AŞS. 5/169 (22 Şevvâl 1250/21 Şubat 1835), AŞS. 5/174 (1 Zi-l-ka'de 1250/1 Mart 1835), AŞS. 5/175 (2 Zi-l-ka'de 1250/2 Mart 1835), AŞS. 5/177 (7 Zi-l-ka'de 1250/7 Mart 1835), AŞS. 5/188, AŞS. 5/190a (21 Rebî-ül-evvel 1250/28 Temmuz 1834), AŞS. 5/190b (21 Rebî-ül-evvel 1250/28 Temmuz 1834).

⁵⁷ AŞS. 6/4 (15 Rebî-ül-âhir 1251/10 Ağustos 1835), AŞS. 6/39 (17 Şaban 1251/8 Aralık 1835), AŞS. 6/40 (11 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/42 (11 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/44 (12 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/45 (15 Şevvâl 1251/3 Şubat 1836), AŞS. 6/46 (15 Şevvâl 1251/3 Şubat 1836), AŞS. 6/49 (17 Şevvâl 1251/5 Şubat 1836), AŞS. 6/58, AŞS. 6/80 (23 Zi-l-ka'de 1251/11 Mart 1836), AŞS. 6/85 (23 Zi-l-hicce 1251/10 Nisan 1836), AŞS. 6/86 (17 Zi-l-hicce 1251/4 Nisan 1836), AŞS. 6/87, AŞS. 6/89 (11 Muharrem 1252/28 Nisan 1386), AŞS. 6/93 (25 Zi-l-ka'de 1251/13 Mart 1836), AŞS. 6/96 (Evâil-i Zi-l-hicce 1251/Mart 1836), AŞS. 6/98 (19 Zi-l-hicce 1251/6 Nisan 1836), AŞS. 6/112 (22 Muharrem 1252/9 Mayıs 1836), AŞS. 6/136 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/137 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/138 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/139 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/141 (3 Rebî-ül-âhir 1252/18 Temmuz 1836), AŞS. 6/143 (19 Rebî-ül-âhir 1252/3 Ağustos 1836), AŞS. 6/156 (13 Receb 1252/21 Ekim 1836), AŞS. 6/157 (13 Receb 1252/24 Ekim 1836), AŞS. 6/158 (17 Receb 1252/28 Ekim 1836), AŞS. 6/159 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/161 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/162 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/168 (27 Şaban 1252/7 Aralık 1836), AŞS. 6/172 (29 Şevvâl 1252/6 Şubat 1837), AŞS. 6/176 (9 Zi-l-ka'de 1252/15 Şubat 1837), AŞS. 6/184 (15 Zi-l-ka'de 1252/21 Şubat 1837), AŞS. 6/194 (13 Zi-l-ka'de 1252/19 Şubat 1837), AŞS. 6/197 (23 Zi-l-ka'de 1252/1 Mart 1837), AŞS. 6/234 (5 Muharrem 1253/11 Nisan 1837), AŞS. 6/257 (5 Safer 1253/11 Mayıs 1837), AŞS. 6/320 (21 Muharrem 1253/27 Nisan 1837).

⁵⁸ AŞS. 19/36 (19 Cemâzi-yel-âhir 1256/18 Ağustos 1840), AŞS. 19/41 (5 Şa'bân 1256/2 Ekim 1840), AŞS. 19/42 (Şa'bân 1256/Eylül-Ekim 1840), AŞS. 19/43 (Şa'bân 1256/Eylül-Ekim 1840), AŞS. 19/75 (13 Şevvâl 1256/8 Aralık 1840), AŞS. 19/77 (29 Şevvâl 1256/24 Aralık 1840), AŞS. 19/84 (9 Şevvâl 1256/4 Aralık 1840), AŞS. 19/88 (25 Şevvâl 1256/20 Aralık 1840), AŞS. 19/95 (23 Şevvâl 1256/18 Aralık 1840), AŞS. 19/96 (25 Şevvâl 1256/20 Aralık 1840), AŞS. 19/102 (7 Zi-l-ka'de 1256/31 Aralık 1840), AŞS. 19/104 (13 Şevvâl 1256/8 Aralık 1840), AŞS. 19/109 (21 Şevvâl 1256/16 Aralık 1840), AŞS. 19/160 (Zi-l-ka'de 1256/Aralık 1840), AŞS. 19/219 (Muharrem 1256/Mart-Nisan 1840).

⁵⁹ AŞS. 19/157 (10 Zi-l-ka'de 1256/3 Ocak 1841), AŞS. 19/107 (21 Zi-l-hicce 1256/13 Şubat 1841), AŞS. 19/161 (1 Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/166 (15 Zi-l-

bir⁶⁰ ve 1844'e tarihlenen bir vaka⁶¹ ile sicilin okunaklı olmaması nedeniyle tarihini tespit edemediğimiz dokuz vaka⁶² olmak üzere toplam yetmiş bir vaka klişeyle ifade edilmiş; söz konusu sicillerde kayıt altına alınmış olan diğer ölüm vakalarının hiçbirinde klişe kullanılmamıştır.

Bizi bu düşünceye sevk eden ikinci neden ise ölenlerin kimlikleridir. Örneğin, “bi-emrillâhi teâlâ” vefât edenlerden on beşi hacıdır ki,⁶³ Antalya’da hac güzergâhı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar vebanın, daha sonra da koleranın taşınmasında çok önemli bir aracı olmuştur.⁶⁴

hicce 1256/7 Şubat 1841), AŞS. 19/167 (17 Zi-l-hicce 1256/9 Şubat 1841), AŞS. 19/169 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/171 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/181a (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/181b (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/182 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/183 (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/184 (21 Zi-l-hicce 1256/13 Şubat 1841), AŞS. 19/198 (5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841), AŞS. 19/206 (17 Muharrem 1257/11 Mart 1841), AŞS. 19/209 (30 Muharrem 1257/24 Mart 1841), AŞS. 19/210 (21 Muharrem 1257/15 Mart 1841), AŞS. 19/216 (9 Zi-l-ka’de 1256/2 Ocak 1841), AŞS. 19/227 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/228 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/230 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/243 (13 Safer 1257/6 Nisan 1841), AŞS. 19/258 (5 Rebî-ül-evvel 1257/27 Nisan 1841), AŞS. 19/267 (1257/1841), AŞS. 19/270 (1257/1841), AŞS. 19/278 (17 Rebî-ül-evvel 1257/9 Mayıs 1841), AŞS. 19/291 (15 Rebî-ül-evvel 1257/7 Mayıs 1841), AŞS. 19/294 (27 Rebî-ül-evvel 1257/19 Mayıs 1841), AŞS. 19/326 (15 Rebî-ül-âhir 1257/6 Haziran 1841), AŞS. 19/327 (17 Rebî-ül-âhir 1257/8 Haziran 1841), AŞS. 19/329 (Rebî-ül-âhir 1257/Mayıs-Haziran 1841), AŞS. 19/335 (23 Rebî-ül-âhir 1257/14 Haziran 1841), AŞS. 19/354 (19 Cemâzi-yel-âhir 1257/8 Ağustos 1841), AŞS. 19/372 (11 Şevvâl 1257/26 Kasım 1841), AŞS. 19/373 (11 Şevvâl 1257/26 Kasım 1841), AŞS. 19/383 (17 Zi-l-ka’de 1257/31 Aralık 1841).

⁶⁰ AŞS. 19/117 (Gurre-i Zi-l-hicce 1257/13 Ocak 1842), AŞS. 19/125 (27 Zi-l-hicce 1257/9 Şubat 1842), AŞS. 19/129 (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/148 (21 Safer 1258/3 Nisan 1842), AŞS. 19/397a (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/397b (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/440 (11 Muharrem 1258/22 Şubat 1842), AŞS. 19/444 (24 Muharrem 1258/7 Mart 1842), AŞS. 19/445 (Muharrem 1258/Şubat-Mart 1842), AŞS. 19/446 (26 Muharrem 1258/9 Mart 1842), AŞS. 19/450 (Muharrem 1258/Şubat-Mart 1842).

⁶¹ AŞS. 19/580 (20 Safer 1260/11 Mart 1844).

⁶² AŞS. 19/69, AŞS. 19/89, AŞS. 19/131, AŞS. 19/132, AŞS. 19/180, AŞS. 19/241, AŞS. 19/297, AŞS. 19/389, AŞS. 19/398.

⁶³ AŞS. 5/88, 89, 90, 91, 105, 190a, 190b; AŞS. 6/4, 136, 137, 138, 139, 141; AŞS. 19/227, 335, 468.

⁶⁴ Veba sadece Antalya’da değil, Burdur sicillerindeki terekelerden anlaşıldığı kadarıyla Burdur’da da ağırlıklı olarak hacıları etkilemiştir. Sözelimi Antalyalı Yörük Hacı Ali Ağa oğlu Hasan’ın ölümü, Burdur sicillerinde yer alan terekesinde “hacc-ı şerif’ten avdet ile Burdur’da Namazgâh civarında bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” olarak tarif edilmiştir. Bkz. BŞS. 13/10 (17 Rebî-ül-âhir 1257/8 Haziran 1841).

Benzer şekilde, 1833 ilâ 1836 seneleri arasında klişeyle ifade edilen ölüm vakalarının bir bölümü Antalya iskelesindeki odalarda,⁶⁵ 1830'larda şehrin en büyük hanesini idare eden Mutasarrıf Osman Paşa'nın hanesinde⁶⁶ ve hanlar gibi insanların toplu olarak buldukları mekânlarda gerçekleşmiştir.⁶⁷

Sicillerde ölümleri klişe ile kayıt altına alınmış şahısların bir kısmının misafir olarak Antalya'da ikamet ettikleri belirtilmiştir. Bu durum Mouradgea d'Ohsson'un vebanın yerlilerden çok seyyahları, hacıları ve yolcuları vurduğu gözlemiyle uyumludur.⁶⁸ Sözgelimi 4 ve 5 numaralı sicillerde kayıt altına alınan birer vakada,⁶⁹ 6 numaralı sicilde ise dokuz vakada⁷⁰ ölüm ya Antalya'da misafir olarak ikamet edenleri ya da aslen şehrin yerlisi olmayanları vurmuştur. 1836 ve 1837'de "bi-emrillâhi teâlâ" vefât edenlerin bir bölümünün (altı kişi) tüccar olduğu ifade edilmiş;⁷¹ dokuz ölüm sefinede gerçekleşmiş,⁷² bu ölümlerden dördü aynı sefinede yaşanmıştır.⁷³ 1840 ve 1841'de ölümleri klişe ile belirtilenlerden on altısı şehirde misafir olarak bulunan tüccarlar veya yolcular arasından çıkmıştır.⁷⁴ Burada, vefât edenler arasında aslen Antalyalı olup ticaret için İskenderiye'ye giden ve orada ölenlerin olduğunu da ifade etmek gerekir.⁷⁵ Bu durum iki şehir arasındaki ticari ilişkiler düşünüldüğünde şaşırtıcı olmasa gerektir.⁷⁶

Klişenin zikredildiği kayıtların bazıları aynı ailenin fertlerinin, üstelik peşi sıra öldüğünü göstermektedir. Örneğin, 28 Temmuz 1834 tarihli iki terekede adı geçen Odabaşıoğlu Mehmed⁷⁷ ve Odabaşıoğlu Halil'i⁷⁸ ölüm hacda yakalamıştır. 2 Ocak 1841 tarihli kayıta Esircioğlu Hafız Mehmed'in ölümü klişe ile kayıt altına alınmıştır.⁷⁹ Onun ölümünü takip eden günlerde oğlu ve kızının işlerinin halledilmesi için mahkeme tarafından atanan vasi Seyyid Ali bin Abdo ölmüş,⁸⁰

⁶⁵ AŞS. 6/40, 49.

⁶⁶ AŞS. 5/134; AŞS. 6/42, 45, 46, 157, 159.

⁶⁷ AŞS. 5/3, 78, 88, 89; AŞS. 6/86, 156; AŞS. 19/131.

⁶⁸ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman*, cilt: 4, Paris 1788, s. 388.

⁶⁹ AŞS. 4/79; AŞS. 5/129.

⁷⁰ AŞS. 6/39, 87, 89, 143, 158, 162, 176, 257, 320.

⁷¹ AŞS. 5/78, 138; AŞS. 6/44, 49, 156, 320.

⁷² AŞS. 5/90, 96, AŞS. 6/85, 136, 137, 138, 139, 141, 168.

⁷³ AŞS. 6/136, 137, 138, 139.

⁷⁴ AŞS. 19/42, 43, 69, 75, 102, 104, 117, 129, 131, 132, 160, 181b, 198, 329, 335, 354.

⁷⁵ AŞS. 5/106, 129.

⁷⁶ Veba Antalya'ya sadece hac güzergâhı üzerinden değil, İskenderiye üzerinden de taşınıyordu. 1906 yaz aylarında zuhûr eden veba ile ilgili olarak hazırlanan bir raporda bu hususun altı çizilmiş, vebanın Antalya'ya "İskenderiye ve Mısır'la meydana gelen ihtilat" aracılığıyla taşındığı belirtilmişti. Bkz. BOA.A.MKT.MHM. 569-8. lef. 6.

⁷⁷ AŞS. 5/190a.

⁷⁸ AŞS. 5/190b.

⁷⁹ AŞS. 19/216.

⁸⁰ AŞS. 19/241.

bir süre sonra da Esircioğlu Hafız Mehmed'in kızı Şerife'nin ölümü klişe ile ifade edilerek kayıt altına alınmıştır.⁸¹ Bir diğer tereke ise Cüllâh İbrahim ve oğlu Ömer Ağa'nın "bi-emrillâhi teâlâ" vefât ettiklerine tanıklık etmektedir.⁸²

Bilhassa 1835 ve 1836 senelerinde gerçekleşen ölüm vakalarında olmak üzere, "bi-emrillâhi teâlâ" vefât edenlerle ilgili sicillerden elde edilen bir diğer bilgi de bazı terekelerin (toplam otuz yedi terekeden on sekizinin) beyt-ül-mâl'a intikal etmiş olmasıdır.⁸³ Herhalde bu durum ölüm hadisesinin başka bir memlekette ve beklenmedik bir biçimde gerçekleşmiş olduğu anlamına gelmekte ve bir kere daha ölümün esas olarak yerlileri değil, Antalya'dan gelip geçenleri hedef aldığını göstermektedir.

Bizi klişe ile veba arasında özdeşlik kurmaya sevk eden bir diğer neden de hastalığın Antalya'da etkili olduğu döneme tarihlenen sicillerde, klişenin kullanım sıklığının belirli aylarda yoğunlaşması, dönemsel olarak artması veya azalmasıdır. Örneğin, klişe 1833'te sadece Mart, Nisan ve Mayıs aylarında kayıt altına alınmış dört terekede kullanılmıştır.⁸⁴ Klişenin kullanım sıklığı; 1834'te Haziran ilâ Ekim arasındaki dönemde (toplam yirmi kayıttan on sekizi),⁸⁵ 1835'te ise Şubat ve Mart aylarında (toplam altı kayıttan dördü) artmıştır.⁸⁶ 1836'ya ait terekelerde klişenin aylara göre kullanımı belirli bir dönemi mutlak olarak öne çıkarmamaktadır. Ancak 1837'de klişe ile ifade edilmiş dokuz ölümden sekizi Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarında kayıt altına alınmıştır.⁸⁷ Klişenin kullanım sıklığı açısından 1840'ta Ekim ve Aralık ayları (toplam on beş

⁸¹ AŞS. 19/326.

⁸² AŞS. 19/397a, 397b.

⁸³ AŞS. 6/39, 40, 42, 45, 46, 49, 85, 89, 137, 138, 141, 156, 157, 159, 162, 168, 176, 257. Antalya'nın 5 ve 6 numaralı sicillerinde ölümü klişe ile kayıt altına alınmış bazı şahısların terekeleri beyt-ül-mâl emini vasıtasıyla açık arttırma usulüyle satılmıştır. Örnekler için bkz. AŞS. 5/3, 88, 91, 129, 134 ve AŞS. 6/39, 42, 49, 85, 143, 156, 157, 162, 176. Veba nedeniyle ölenlerin eşyalarının bu şekilde satılması şaşırtıcı bulunabilir. Ne var ki bu şaşırtıcı uygulamayı Helmuth Von Moltke'nin İstanbul'da vebanın oldukça etkili olduğu bir dönemde, 22 Şubat 1837 tarihinde kaleme aldığı şu notlarıyla bir arada düşünmek gerekir: "Birkaç defa az önce bir arkadaşlarını gömmüş olanların tabut örtüsünü sırtlarına almış, tasasızca şarkı söyleyerek salına salına yerlerine döndüklerini gördüm. Orada ölenin mirasını aralarında paylaştılar ve büyük bir ihtimalle kendilerine yirmi dört saat içinde üç defa ölümü getirecek bir ceket veya pantolonu aldık diye çok sevindiler. Korkunç vefiyat, her gün görülen misaller, sirayetin açıkça görülen delilleri bu adamları itikatlarından vazgeçirmiyor; 'Allah kerim', kaderden kaçılmaz!" Bkz. Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, s. 90.

⁸⁴ AŞS. 4/79; AŞS. 5/4, 5, 6.

⁸⁵ AŞS. 5/ 66, 68, 71, 78, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 99, 190a, 190b.

⁸⁶ AŞS. 5/169, 174, 175, 177.

⁸⁷ AŞS. 6/172, 184, 194, 197, 234, 320.

kayıttan on üçünde),⁸⁸ 1841'de Ocak ilâ Haziran arasında kalan dönem (toplam otuz üç kayıttan yirmi dokuzunda),⁸⁹ 1824'te ise tekrar Ocak, Şubat ve Mart ayları (on bir kayıttan onunda) öne çıkmıştır.⁹⁰ Klişenin aynı sene içinde dahi sadece belirli dönemlerde kullanılmış olması, salgın bir hastalığın etkilerinin dönemsel olduğu düşünüldüğünde oldukça önemlidir.

Sicillerindeki haliyle klişenin kullanımını hakkında burada son olarak, 1830'larda bu şekilde ifade edilen ölümlerin çok azının (5 numaralı sicilde bir, 6 numaralı sicilde üç vakanın) kırsal bölgelerde gerçekleştiğinin altını çizmek gerekir.⁹¹ Fakat bu vakalara biraz daha dikkatli bakıldığında bulaşıcı bir hastalığın gelişimi hakkında ipuçlarına ulaşmak mümkün olmaktadır. Sözelimi Çaykenarı'nda ölen Halimoğlu Veli'nin oğlu Abdulhalim, esasında Çaykenarı'na çalışmak için Alanya'dan gelmiştir. Abdulhalim aslen Alanyalı bir hizmetçidir ve başka bir memlekete gitmek için yola çıkmış, kısa süre için Çaykenarı karyesinde bulunmuştur. Muhtemelen vebaya İskenderiye ile ticari ilişkileri olan Alanya'da yakalanmış ve hastalığını Çaykenarı'na taşımıştır.⁹² Onun buradaki varlığı ve ölümü, Çaykenarı'nda "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" Tekelioğlu'nun cariyesi Kamile Hatun'un ölüm nedenini de açıklamaktadır.⁹³

Vebanın 19. yüzyılda Antalya'yı son defa kırdığı 1840 ve 1841'de şartlar değişmiştir. Sözelimi 1840'ta klişe ile kayıt altına alınmış ölümlerden dördü,⁹⁴ 1841'de on altısı,⁹⁵ 1842'de üçü,⁹⁶ 1844'te biri⁹⁷ köylerde gerçekleşmiştir. Vebanın neden olmuş olabileceği bu ölümlerin şehre yakın köylerde gerçekleşmesi dikkati çekicidir.⁹⁸

Kıscacası, üzerinde durulan bütün bu hususlar 1833-1845 arasındaki döneme tarihlenen sicillerde sık sık geçen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesiyle veba arasında bir özdeşlik kurmamıza imkân tanımaktadır. Öte yandan, bu klişeyi bulaşıcı ve salgın bir hastalıkla ilişkili bir ölümün göstergesi olarak kabul edecek olduğumuzda yanıtlamamız gereken bir başka soruyla da

⁸⁸ AŞS. 19/41, 42, 43, 75, 77, 84, 88, 95, 96, 102, 104, 109, 160.

⁸⁹ AŞS. 19/107, 157, 161, 166, 167, 169, 171, 181a, 181b, 182, 183, 184, 198, 206, 209, 210, 216, 227, 228, 230, 243, 258, 278, 291, 294, 326, 327, 329, 335.

⁹⁰ AŞS. 19/117, 125, 129, 397a, 397b, 440, 444, 445, 446, 450.

⁹¹ AŞS. 5/41; AŞS. 6/80, 93, 112.

⁹² AŞS. 6/93.

⁹³ AŞS. 6/80.

⁹⁴ AŞS. 19/88, 95, 109, 183.

⁹⁵ AŞS. 19/161, 166, 182, 184, 206, 209, 227, 228, 230, 258, 270, 291, 294, 327, 372, 373.

⁹⁶ AŞS. 19/440, 444, 445.

⁹⁷ AŞS. 19/580.

⁹⁸ 1894'te zuhûr eden kolera salgını da ilk olarak şehre yakın köy ve Kandıra Çiftliği gibi çiftliklerde ortaya çıkmıştı. Bkz. BOA.A.MKT.MHM.}, 554-73. lef. 1 ve BOA.Y.A.Hus. 313-4. lef. 1-2.

karşı karşıya kalırız. Çünkü bu döneme tarihlenen sicillerde klişe sadece Müslümanlar için kullanılmıştır. Öyleyse, acaba vebanın Antalya’da etkin olduğu bu dönemde şehrin gayrimüslim halkı arasında hiç ölüm vakası yaşanmamış mıdır? Eğer yaşanmışsa, klişe sadece Müslümanlar için mi kullanılmıştır?

İlk sorunun cevabını Antalya’ya ilişkin 1831 senesine ait bir misyoner raporu kısmen vermektedir. Bu yılda Antalya Müslümanları arasında vebanın oldukça şiddetli olduğuna değinen Joseph Wolff, Antalya Rumları arasında veba vakalarının çok ender görüldüğünü yazmıştır.⁹⁹ Burada, Antalya Rum cemaatinin veba ya da kolera gibi hastalıkların etkilerine karşı daha hazırlıklı olduğu da akla getirilebilir ki, 19. yüzyılın ortasında Antalya’da mevcudiyeti bilinen tek hastane Rum cemaatine aittir.¹⁰⁰

Ne var ki veba esas olarak Müslümanları kırmış olsa bile, vebanın gerçekten de etkili olduğu bir dönemde şehrin Rum sakinlerinin vebanın etkisinden tamamen uzak kalmış olması düşünülemez. Bu nedenle, şehrin gayrimüslim halkı arasında gerçekleşen ölümlerin klişeyle ifade edilmemiş olması bu dönemde gayrimüslimlerin terekeleri kayıt altına alınırken sadece “hâlik olan” veya “hâlîke olan” ya da “mürd olan” veya “mürd ü hâlik olan” ifadelerinin kullanılmış olmasıyla ilişkili olmalıdır. Klişenin birden çok kullanıldığı 1865-1867 senelerine tarihlenen 93 numaralı sicilde gayrimüslim birkaç kişinin “bi-emrillâhi teâlâ” vefât ettiğinin belirtilmiş olması da bu durumun göstergesi olsa gerektir. Demek ki gayrimüslimlerin terekeleri kayıt altına alınırken Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanına kadar devam eden ve Hristiyan tebaanın “âdem-i hoşnudiyetlerini bâdî olan” tahrir usulü klişenin kullanımı üzerinde de etkili olmuş, bu hususta farklı kullanımların önüne ancak Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra geçilebilmiştir.¹⁰¹

1866-1870: Antalya’da Kolera

Klişenin yoğun olarak karşımıza çıktığı diğer siciller 1866-1870 senelerine tarihlenir. Bu seneler kolera’nın Akdeniz coğrafyasında ve bu arada Antalya’da da oldukça etkili olduğu bir döneme tekabül etmektedir.¹⁰² Gerçekten de 1865’te zuhûr eden kolera (“illet-i müdhîşe” ya da “illet-i muhavvife”)

⁹⁹ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours*, s. 18.

¹⁰⁰ AŞS. 13/29 (7 Şevvâl 1279/28 Mart 1863).

¹⁰¹ Burdur sicillerinde klişenin Hristiyanlar için kullanıldığı daha erken tarihli örneklerle rastlanmaktadır. Örneğin, 6 Mart 1851 tarihli bir terekede Burdur Ermeni Kilisesi’nde misafir olarak sakin olan Ermeni taifesinden Eskici Karabet’in “bi-emrillâhi teâlâ” hâlik olduğu kayıt altına alınmıştır. Bkz. BŞS. 14/93 (3 Cemâzi-yel-evvel 1267/6 Mart 1851).

¹⁰² The New England Journal of Medicine, CXXXIII, (1895), s. 653. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 15 vd.

İskenderiye, İzmir ve İstanbul'da kitlesel ölümlere neden olmuş, bu nedenle insanları dehşete düşürüp onları "havf ve hirâsa düçar etmiş"tir.¹⁰³ Kolera hakkında dönemin İstanbul gazetelerinde neşredilen makalelerde halkın dehşete kapıldığına sık sık değinilirken, koleranın adının zikredilmemesine de dikkat edilmiş; daha önemlisi koleranın "bi-hükmi'llahi teâlâ zuhûra geldiği" belirtilmiş,¹⁰⁴ bu "illet-i dehşetâne"nin ya da "gaile-i hâile"nin izalesi "Şâfi-i Hakiki"den (Allah'tan) temenni kılınmış,¹⁰⁵ birçok defa illetin izalesinin ancak Allah'ın lûtfu ile mümkün olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁶ Zira "Hakim-i Mutlak" (Allah) her illet için bir sebep ve ilaç yaratmıştır.¹⁰⁷ Gazetelerde kolera ile ilgili neşredilen makale ve resmi varakaların bu üslubunu "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesi hakkında bu makalenin iddiasıyla bir arada düşünmek gerekmektedir.

Gerçekte 1865 kolerası Singapur'da zuhûr etmiş,¹⁰⁸ Osmanlı topraklarında ilk olarak Hicaz'da etkili olmuştu. Bu yılın "hacc-ı ekber" olması nedeniyle hacı sayısı 150.000'e ulaşmış ve bu sebeple ölü sayısı 15.000'i bulmuştu.¹⁰⁹ Hicaz'daki salgın hac dönüşü Kızıldeniz ve Mısır vasıtasıyla diğer Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya da yayılmıştır. Haziran 1865'te İskenderiye'ye taşınan salgın, Mısır'da üç ay hüküm sürmüştü ve ardında 6.000 ölü bırakmıştı.¹¹⁰

1865 kolerası Antalya'ya muhtemelen İskenderiye üzerinden gelmiş, hastalığın şehre taşınmasında ticari ilişkilerin rolü olmuştur. Dönemin İstanbul gazetelerinde kolerayla ilgili neşredilen haberlerde Antalya'ya hiç değinilmemiş olsa da, özellikle Ceride-i Havâdis ve Tasvir-i Efkâr'da koleranın İstanbul ve İzmir'deki tesirleri hakkında çıkmış makalelerde İskenderiye'nin bu aracı rolüne sık sık temas edilmiş, İskenderiye'den gelen gemilerin İstanbul ve İzmir'de karantina altına alındığına değinilmiştir.¹¹¹

¹⁰³ Ceride-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865; Ceride-i Havâdis, 28 Safer 1282/23 Temmuz 1865; Ceride-i Havâdis, 3 Rebî-ül-evvel 1282/27 Temmuz 1865; Ceride-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865.

¹⁰⁴ Ceride-i Havâdis, 10 Rebî-ül-evvel 1282/3 Ağustos 1865.

¹⁰⁵ Ceride-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865; Ceride-i Havâdis, 19 Rebî-ül-evvel 1282/12 Ağustos 1865.

¹⁰⁶ Ceride-i Havâdis, 15 Rebî-ül-evvel 1282/8 Ağustos 1865; Ceride-i Havâdis, 16 Rebî-ül-evvel 1282/9 Ağustos 1865; Tasvir-i Efkâr, 5 Safer 1282/30 Haziran 1865; Tasvir-i Efkâr, 17 Safer 1282/12 Temmuz 1865.

¹⁰⁷ Ceride-i Havâdis, 9 Rebî-ül-evvel 1282/2 Ağustos 1865.

¹⁰⁸ Maarif, c. 5, 28 Cemâzi-yel-evvel 1311/7 Aralık 1893, s. 311.

¹⁰⁹ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", Çev. Münir Atalar, OTAM, sayı: 7, 1996, s. 503 vd.

¹¹⁰ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 28.

¹¹¹ Tasvir-i Efkâr, 21 Safer 1282/16 Temmuz 1865; Ceride-i Havâdis, 25 Safer 1282/20 Temmuz 1865; Ceride-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865.

1865 kolerasının Antalya'daki varlığı ilk olarak 7 Eylül 1866 tarihinde, koleranın İstanbul ve İzmir'e sirayetinden bir yıl sonra Antalya Meclisi'nin Sadaret'e iletildiği bir dilekçede ifade edilmiştir. Dilekçede 22 Temmuz 1866 tarihinde Antalya'da kolera zuhûr ettiği bildirilmiş ve günlük vefât vakalarının sekiz-onu bulunduğu dile getirilmiştir.¹¹² Ancak bu dilekçenin üslubundan anlaşıldığı kadarıyla günlük ölüm vakalarına ilişkin verilen bu sayı sadece Antalya'yı değil, Alanya ve Finike'de dâhil olduğu halde vilayetin sınırları içindeki ölümlerin hepsini kapsamaktadır.

Kolera nedeniyle ölü sayısının artması üzerine hastalığın yayılmasının önüne geçmek için Antalya çevresi karantina altına alınmıştır. Ancak buna rağmen kolera ölümlere sebep olmuş ve gayrimüslim sakinleri şehri terk etmiş, tehdit bertaraf edilince hastalık taşımadıklarına dair ellerinde bulunan "temiz tezkereleri"yle şehre dönmüştür.¹¹³

Bu dönemde arşiv vesikaları aracılığıyla da teyit edilebilen koleranın Antalya'daki varlığı siciller ve "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin kullanımı açısından tetkik edildiğinde ise 1860'ların ilk yarısına tarihlenen sicillerde klişenin; 1861, 1862 ve 1863'e ait terekeleri içeren 11 numaralı sicilde sadece bir kere kullanıldığı;¹¹⁴ 1862-1864'e tarihlenen 12 numaralı sicil ile 13 numaralı sicilde hiç kullanılmadığı görülmektedir. Klişe, 1865-1866 senelerine ait terekeleri içeren 14 numaralı sicil ile 1865-1875 dönemine tarihlenen 91 numaralı sicilde de hiç kullanılmamış; fakat 1866-1867'ye tarihlenen 15 numaralı sicilde dört defa,¹¹⁵ ağırlıklı olarak 1867'ye tarihlenen 93 numaralı sicilde ise dokuz defa kullanılmıştır.¹¹⁶ Son olarak, İstanos nahiyesine ilişkin kayıtları ihtiva eden ve 1869-1871 senelerine tarihlenen 18 numaralı sicilde klişe yirmi dokuz terekede kullanılmıştır.¹¹⁷

¹¹² BOA.A.MKT.MHM. 363-85. 1865 kolerasının Antalya'daki seyri ve etkileri için bkz. Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/ 17, (2011), s. 257-258.

¹¹³ BOA. MVL. 525-64.

¹¹⁴ AŞS. 11/25 (10 Zi-l-ka'de 1277/20 Mayıs 1861).

¹¹⁵ Erdal Taşbaş, *15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2007, s. 318, 345, 489, 493.

¹¹⁶ AŞS. 93/12 (23 Safer 1283/7 Temmuz 1866), AŞS. 93/13 (3 Rebî-ül-evvel 1283/16 Temmuz 1866), AŞS. 93/18 (13 Rebî-ül-evvel 1283/26 Temmuz 1866), AŞS. 93/19 (13 Rebî-ül-evvel 1283/26 Temmuz 1866), AŞS. 93/28 (13 Cemâzi-yel-evvel 1283/23 Eylül 1866), AŞS. 93/35 (21 Cemâzi-yel-evvel 1283/1 Ekim 1866), AŞS. 93/68 (15 Cemâzi-yel-âhir 1283/25 Ekim 1866), AŞS. 93/71 (25 Cemâzi-yel-âhir 1283/4 Kasım 1866), AŞS. 93/205 (23 Ramazan 1283/29 Ocak 1867).

¹¹⁷ AŞS. 18/1 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/2 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/3 (11 Receb 1286/17 Ekim 1869), AŞS. 18/4 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/5 (22 Rebî-ül-âhir 1286/1 Ağustos 1869), AŞS.

93 numaralı sicil koleranın Antalya'daki varlığını kesin olarak bildiğimiz bir döneme tarihlendiği için üzerinde durulmayı gerektirir. Buna göre sicilde “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin kullanıldığı sekiz terekenin yedisi 1866'nın Temmuz, Eylül ve Ekim aylarında kayıt altına alınmıştır. İlk terekede Makbul Mahallesi'nden Tuzcuoğlu Stavri'nin,¹¹⁸ ikinci terekede Demirci Süleyman Mahallesi sakinlerinden Hafız Abdi'nin,¹¹⁹ üçüncü terekede Kızılsaray Mahallesi'nden Ali Efendi'nin,¹²⁰ dördüncü terekede aslen Alanyalı olup ticaret için Antalya'da bulunan bir tüccarın,¹²¹ beşinci terekede Ahi Yusuf Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun'un,¹²² altıncı terekede Makbule Mahallesi'nden ve Rum milleti ricâlinden bir Hıristiyan'ın,¹²³ yedinci terekede Baba Doğan Mahallesi'nde sakine Maria veled-i Aslan'ın,¹²⁴ sekizinci terekede Demirci Süleyman Mahallesi'nden Uşaklı İbrahim Efendi'nin¹²⁵ ölümleri klişe ile ifade edilmiştir. Şeyh Sinan Mahallesi'nden Şerife bint-i Hüseyin'in ölümü ise Ocak ayında kayıt altına alınmıştır.¹²⁶

Bu sicilde klişenin gayrimüslim ölümleri için de kullanılmış olması önemlidir. Günlük ölüm vakalarının sekiz ile on arasında olduğu iddia edildiği halde, sicilde klişenin sadece sekiz vaka için kullanılmış olması ise muhtemelen koleranın Antalya vilayetinin tümünde etkili olması nedeniyledir. Oysa ilgili sicildeki tüm hükümler Antalya mahallelerinin sakinleriyle ilgilidir ve sicil kırsal bölgelere ilişkin kayıtları ihtiva etmemektedir. Ayrıca, diğer şehirlere ait sicillerde de olduğu gibi Antalya sicillerindeki terekelerde de çocuk ölümlerine ilişkin kayıtlar istisnai olarak karşımıza

18/6 (15 Cemâzi-yel-âhir 1286/22 Eylül 1869), AŞS. 18/26 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/27 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/30 (20 Rebî-ül-âhir 1286/30 Temmuz 1869), AŞS. 18/31 (19 Cemâzi-yel-evvel 1286/27 Ağustos 1869), AŞS. 18/32 (26 Ramazan 1286/30 Aralık 1869), AŞS. 18/33 (2 Şevvâl 1286/5 Ocak 1870), AŞS. 18/34 (27 Ramazan 1286/31 Aralık 1869), AŞS. 18/35 (3 Şevvâl 1286/6 Ocak 1870), AŞS. 18/36 (29 Ramazan 1286/2 Ocak 1870), AŞS. 18/37 (26 Şevvâl 1286/29 Ocak 1870), AŞS. 18/38 (2 Ramazan 1286/6 Aralık 1869), AŞS. 18/39 (27 Cemâzi-yel-âhir 1286/4 Ekim 1869), AŞS. 18/40 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/41 ((1286/1869-1870), AŞS. 18/42 (1286/1869-1870), AŞS. 18/43 (11 Şa'bân 1286/16 Kasım 1869), AŞS. 18/46 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/47 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/48 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/49, AŞS. 18/55 (9 Safer 1287/11 Mayıs 1870), AŞS. 18/57 (19 Zi-l-ka'de 1287/10 Şubat 1871), AŞS. 18/59 (7 Safer 1287/9 Mayıs 1870).

¹¹⁸ AŞS. 93/12.

¹¹⁹ AŞS. 93/13.

¹²⁰ AŞS. 93/18.

¹²¹ AŞS. 93/19.

¹²² AŞS. 93/28.

¹²³ AŞS. 93/35.

¹²⁴ AŞS. 93/68.

¹²⁵ AŞS. 93/71.

¹²⁶ AŞS. 93/205.

çıkılmaktadır. Oysa veba ve kolera gibi salgın hastalıkların en önemli mağdurları çocuklardır.¹²⁷

1860'lara tarihlenen sicillerde klişe en çok İstanbul nahiyesine ait terekeleri içeren 18 numaralı sicilde kullanılmıştır. Bu sicil 1869, 1870 ve 1871 senelerine tarihlenen terekeleri ihtiva eder. Sicilde doksan bir tereke vardır, bu terekelerden yirmi dokuzunda ölüm vakası “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesiyle kaydedilmiştir. Ancak sicilin sonunda yer alan eytam kayıtlarında ölümlerin 1868'de gerçekleştiği belirtilmiştir. Bu tutarsızlık terekelerin tarihlerinden hareketle sicili ele almayı güçleştirmektedir. Ayrıca, bu tarihte Antalya taşrasında koleranın veya başka bir hastalığın etkili olduğunu belgeleyen herhangi bir vesika da günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle 1868'de gerçekleşmiş ölümleri ihtiva eden bir sicilde klişenin bu denli yaygın kullanımı şaşırtıcıdır.

Bu durum, bu dönemde sadece İstanbul'u etkisi altına almış bir salgın hastalığın göstergesi olabileceği gibi –ki 18 numaralı sicil dışında İstanbul'a ilişkin terekeleri içeren diğer sicillerin hiçbirinde klişe kullanılmamıştır– 1866 kolasının Antalya'daki uzun dönemli etkilerinin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Zira Antalya'da salgın hastalıkların tesirlerine ilişkin 20. yüzyılın başlarına tarihlenen ayrıntılı kaynakların da tanıklık ettiği gibi, Antalya'da hiçbir salgın hastalık bir kere zuhûr edip etkisini yitirdikten sonra bütünüyle ortadan kalkmamış, farklı yoğunluklarda da olsa etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Örneğin, 1908 Temmuz ayında zuhûr eden veba¹²⁸ etkisini 1909,¹²⁹ 1910 ve 1911,¹³⁰ 1912,¹³¹ 1913¹³² ve 1914¹³³ senelerinde de devam ettirmiştir.

Sicilde klişe kullanılarak tahrir edilen ölüm vakalarının bir bölümü İstanbul'ta,¹³⁴ bir bölümü ise İstanbul'ta bulunan ve büyük bir bölümü 19. yüzyıl Antalya'sının önde gelen ailelerine ait çiftliklerde ya da Çaykenarı karyesi gibi bu çiftliklerin çok yakınındaki yerleşim birimlerinde gerçekleşmiştir.¹³⁵ “Bi-emrillâhi teâlâ vefât eden”lerin bir bölümünün aslen Antalyalı olup İstanbul'ta ikamet

¹²⁷ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 149 ve Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, s. 388. 5 Temmuz 1865 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan bir yazıda da koleranın İskenderiye'deki etkinliğinin azalmasına rağmen sadece bir günde yüz on sekiz kişinin kolera nedeniyle öldüğü, ölenlerin yüz yedisinin ise çocuk olduğu belirtilmiştir. Bkz. Tasvir-i Efkâr, 24 Safer 1282/19 Temmuz 1865.

¹²⁸ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 23, No. 36 (Sep. 4, 1908), s. 1282.

¹²⁹ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 24, No. 51 (Dec. 17, 1909), s. 1932.

¹³⁰ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 26, No. 33 (Aug. 18, 1911), s. 1270.

¹³¹ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 27, No. 32 (Aug. 9, 1912), s. 1307.

¹³² Public Health Reports (1896-1970), Vol. 28, No. 49 (Dec. 5, 1913), s. 2647.

¹³³ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 29, No. 44 (Oct. 30, 1914), s. 2929.

¹³⁴ AŞS. 18/3, 4, 5, 6, 26, 30, 31.

¹³⁵ AŞS. 18/27, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 46, 47, 48.

üzere bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁶ Bu nedenle sicilde klişenin birçok defa zikredilmiş olmasını Antalya ve İstanos arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bunaltıcı sıcaklar nedeniyle şehrin sakinlerinin her yaz mevsimi Antalya'yı terk ettikleri ve İstanos'a yerleşerek Mayıs ve Eylül ayları arasında burada ikamet ettikleri bilinmektedir.¹³⁷

18 numaralı sicil Antalya şer'iyye sicilleri içinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin kullanıldığı son terekeleri içerir. Daha sonraları, ne 1894'teki kolera salgınına ne de münferit veba vakalarının görüldüğü 1905,¹³⁸ 1906¹³⁹ ve 1911¹⁴⁰ senelerine tarihlenen sicillerde klişe hiç kullanılmamıştır.

Sonuç

Antalya şer'iyye sicillerinde belirli dönemlerde şehri etkisi altına alarak kitlesel ölümlere sebep olmuş veba ve koleraya, bu hastalıkların adı zikredilerek herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. Öyleyse farklı dönemlerde farklı kâtipler tarafından tutulan sicillerde kolera ve vebanın neden olduğu ölümler sıradan vakalar olarak mı addedilmiştir? Biz bunun böyle olamayacağını düşündüğümüz için sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarından bir bölümünün "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesiyle tanımlanmış olmasıyla bu ölümlerin veba veya kolera gibi hastalıklar sebebiyle gerçekleşmiş olması ihtimali arasında bir ilişki kurduk ve klişenin şehirde etkili olmuş salgın hastalıklar nedeniyle yaşanan ölümleri tarif etmek için kullanıldığını iddia ettik. Şüphesiz bu spekülatif bir iddiadır. Ancak makalede de göstermeye çalıştığımız gibi mantıklı bir iç tutarlılığa sahiptir, kanıtlayıcı değilse bile ikna edicidir.

Klişenin yaygın bir biçimde kullanımının veba ve koleranın Antalya'da etkili olduğu dönemlere rast gelmesi ve bu klişeyle ölümü kayıt altına alınanlar hakkında, ölenlerin kimlikleri veya ölümlerin gerçekleştiği mekânlar gibi yine sicillerden edindiğimiz izlenim bu makalenin iddiasını desteklemektedir. Ayrıca, makalenin iddiasının geçerliliğini arttırmak için başka bir örnekleme de başvurulmuş, Burdur şer'iyye sicilleri de incelenmiştir.

¹³⁶ AŞS. 18/6, 26, 30.

¹³⁷ Süleyman Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, İstanbul 1940, s. 135-139.

¹³⁸ Bu dönemde veba Temmuz ayında ortaya çıkmış ve Temmuz'da ilk kurbanını vermişti. Bkz. BOA.A.MKT.MHM. 569-1. lef. 22. Aralık 1905'e gelindiğinde ise altı şüpheli vakadan ikisi ölmüştü. Bkz. Public Health Reports (1896-1970), Vol. 20, No. 51 (Dec. 22, 1905), s. 2741.

¹³⁹ 24 Ağustos ile 29 Eylül 1906 tarihleri arasında Antalya'da müşahede edilen on iki veba vakasından dördü ölümle neticelenmişti. Bkz. Public Health Reports (1896-1970), Vol. 21, No. 52 (Dec. 28, 1906), s. 1554.

¹⁴⁰ 1911'in Temmuz ayında Antalya'da beş veba vakası müşahede edilmişti. Bkz. Great Britain-Local Government Board, Report of the Medical Officer, H. M. Stationery Office, (1914), s. 74.

Ne var ki iddiamızın iki örnekleme ve sadece 19. yüzyıla sınırlı olarak değil, daha başka örneklemler vasıtasıyla da desteklenmesi gerektiği açıktır. Üstelik farklı şehirler için farklı dönemlerde tutulmuş sicillerde vebaya atıf yapıldığı bilinirken, Antalya sicillerinde hastalık adlarının niçin zikredilmediği ve ölüm olayının niçin sadece klişeyle tanımlandığı sorusuna da tatmin edici bir yanıt vermiş değiliz. Bununla beraber bu makalenin iddiası başka örneklemler aracılığıyla da doğrulanırsa Osmanlı şehirlerinde salgın hastalıkların niceliksel ve niteliksel etkileri hakkında çok daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün görünmektedir.

Sadece Antalya örnekleminde hareket edersek, 1833-1845 arasında farklı şiddet ve sıklıkla da olsa Antalya'da etkili olan veba ve 1866'da zuhur eden kolera salgınıyla ilgili bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir.

İlk olarak, 1833-1845 arasında Antalya kesin olarak bir "hastalık odağı" haline gelmiştir ki, bu iddia seyahatnameler aracılığıyla da teyit edilebilmektedir. Fakat seyahatnamelerin içerdiği bilgilerin kısmi oluşu bu dönemde Antalya'nın veba salgınından ne ölçüde etkilendiği hakkında bir tahminde bulunmaya imkân tanımamaktadır. Bu döneme tarihlenen siciller dikkate alındığında ise 1840-1842 vebası hariç tutulduğunda, hastalığın esas olarak şehrin yerlilerini değil, yolcuları ya da misafir olarak Antalya'da sakin olanları hedef aldığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

1833-1840 arasında kırsal bölgeler vebanın hâkimiyeti dışında kalmış görünmektedir. Fakat 1840-1842 senelerinde şartlar değişmiş, kırsal bölgeler de vebanın etki sahası içine girmiştir. Bu dönemde vebanın kırsal bölgelere taşınmasında hacıların ve gezici tüccarların etkili olduğu iddia edilebilir.

1866'da Antalya'da görülen kolera hakkında ise Antalya Meclisi'nin Sadaret'e iletmiş dilekçeler vasıtasıyla bilgi edinilebilmektedir. Klişenin uzun bir aradan sonra bu döneme tarihlenen sicillerde tekrar kullanılmış olması, üstelik bu kullanımın kolera'nın Antalya'da zuhur ettiği Temmuz ayı ile bu ayı takip eden dönemde yoğunlaşması, makalemizin iddiasını desteklemektedir. Ayrıca, merkezi arşivlerde bulunan belgeler kolera'nın şehrin kırsal bölgelerini de etkisi altına aldığını göstermektedir. Ne var ki mevcut siciller kolera'nın kırsal bölgelerdeki hâkimiyetini ancak 1869 ve 1870 seneleri için takip edilmeye imkân tanımaktadır.

Kaynakça

I-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.} 363-85; 554-73; 569-1;
569-8.

Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD.) 135-15.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 989-3.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 462-22642-A.; 1399-56283.

İrade Dâhiliye (İ. DH.) 688-48007.

Meclis-i Vala (MVL.) 525-64.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.Hus.) 313-4.

II-Şer'iyye Sicilleri

Antalya Şer'iyye Sicilleri (AŞS.) 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 27,
50, 54, 56, 57, 70, 93.

Burdur Şer'iyye Sicilleri (BŞS.) 7, 11, 13, 14, 16.

III- Gazete, Dergi ve Raporlar

Cerâde-i Havâdis, 25 Safer 1282/20 Temmuz 1865.

Cerâde-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865.

Cerâde-i Havâdis, 28 Safer 1282/23 Temmuz 1865.

Cerâde-i Havâdis, 3 Rebî-ül-evvel 1282/27 Temmuz 1865.

Cerâde-i Havâdis, 9 Rebî-ül-evvel 1282/2 Ağustos 1865.

Cerâde-i Havâdis, 10 Rebî-ül-evvel 1282/3 Ağustos 1865.

Cerâde-i Havâdis, 15 Rebî-ül-evvel 1282/8 Ağustos 1865.

Cerâde-i Havâdis, 16 Rebî-ül-evvel 1282/9 Ağustos 1865.

Cerâde-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865.

Cerâde-i Havâdis, 19 Rebî-ül-evvel 1282 /12 Ağustos 1865.

Tasvir-i Efkâr, 5 Sefer 1282/30 Haziran 1865.

Tasvir-i Efkâr, 17 Sefer 1282/12 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 21 Sefer 1282/16 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 24 Sefer 1282/19 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 21 Rebî-ül-âhir 1282/13 Eylül 1865.

Tasvir-i Efkâr, 23 Rebî-ül-âhir 1282/15 Eylül 1865.

Maarif, 28 Cemaziyülevvel 1311.

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 20, No. 51 (Dec. 22, 1905).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 21, No. 52 (Dec. 28, 1906).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 23, No. 36 (Sep. 4, 1908).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 24, No. 51 (Dec. 17, 1909).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 26, No. 33 (Aug. 18, 1911).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 27, No. 32 (Aug. 9, 1912).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 28, No. 49 (Dec. 5, 1913).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 29, No. 44 (Oct. 30, 1914).

IV- Kitap ve Makaleler

AK, Mehmet, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/ 17, (2011).

AKASOY, Anna, "Islamic Attitudes to Disasters in the Middle Ages: A Comparison of Earthquakes and Piagues", *The Medieval History Journal*, X, (2007), 387-410.

BEDEN, Aydın, "**1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya (8 No'lu Antalya Şer'iyye Sicilleri Defterine Göre)**", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2004.

BULMUŞ, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.

Dictionnaire Turc-Français, Constantinople, 1890.

d'Ohsson, Mouradgea. *Tableau Général de l'Empire Othoman*, c. 4, Paris, 1788.

DİNÇ, Güven, "**9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu**", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005.

DOLS, W. Michael, "Plague in Early Islamic History", *Journal of the American Oriental Society*, XCIV/ 3 (1974), s. 371-383.

- DOLS, W. Michael, "The Second Plague Pandemic and it's Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXII/ 2, (1979), s. 162-189.
- DUGGAN, T. M. P., "Chronology of Plague and Earthquakes in Antalya Province", *Adalya*, VIII (2005), s. 357-398.
- ERTEN, Süleyman Fikri, *Antalya Tarihi*, İstanbul, 1940.
- FELLOWS, Charles, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London, 1839.
- GINIO, Eyal, "'Every Soul Shall Taste Death' Dealing with Death and the Afterlife in Eighteenth-Century Ottoman Salonica", *Studia Islamica*, CXIII, (2001), s. 113-132.
- Great Britain-Local Government Board, *Report of the Medical Officer*, H. M. Stationery Office, 1914.
- HAMILTON, William John, *Resarches in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*, c. II, London, 1842.
- KINGLAKE, Alexander W., *Eothen: Traces of Travel Brought Home from the East*, London, 1847.
- KUNERALP, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", Çev. Münir Atalar, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, s. 7, 1996, s. 497-511.
- KUTLU, Hüseyin, *Kaybolan Medeniyetimiz: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, Damla Yayınları, İstanbul, 2005.
- LAQUEUR, Hans Peter, *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Medical and Surgical Reporter*, LXXV, (1896).
- Von MOLTKE, Helmuth, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Redhouse's Turkish Dictionary*, London, 1880.
- SAMİ, Süleyman, *Isparta Tarihi*, Yay. Haz. Hasan Babacan, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012.
- SUBLET, Jacqueline, "La Peste Prise aux Rets de la Jurisprudence: Le Traite d'Ibn Hajar al-'Asqalani sur la Peste", *Studia Islamica*, XXXIII (1971), s. 141-149.

- TANRISEVEN, Ruken, “12 Numaralı Antalya Şer’iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- TAŞBAŞ, Erdal, “15 No’lu Antalya Ser’iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2007.
- TEXIER, Charles, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d’Asie*, Didot Frères, 1862.
- The New England Journal of Medicine*, CXXXIII, (1895).
- The Select Circulating Library*, Philadelphia, 1835.
- WHITE, Sam, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, XLII, (2010), s. 549-567.
- WILDE, W. Robert, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean*, c. II, Dublin, 1840.
- WYMAN, Walter, “The Black Plague”, *The North American Review*, CLXIV, (1897), s. 441-452.
- WOLFF, Joseph, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Philadelphia, 1837.